

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

ӘОЖ: 81`373,21

¹Базарбеков Б.М.,* ¹Тілеубердиев Б.М., ²Радбиль Т.Б.

¹«Филология» мамандығының докторанты М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹филология ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²филология ғ.д., профессор, Н.И.Лобачевский атындағы Нижегород МУ, Нижегород, Ресей

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КЕҢІСТІКТЕГІ
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ПРЕЦЕДЕНТТІК СИПАТЫ

Автор - корреспондент: bakbe83@mail.ru

Түйін: Мақалада ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың прецеденттік сипаты тілдік, дүниелік (тілдік емес), аялық білімдер жүйесіне мән беріле отырып мәдени код негізінде «мәдениленген» контекстке назар аударылған, Ұлы Дала топонимдері когнитивтік тұрғыдан қарастырылған, ұлттың тілдік концептосферасында прецеденттік топонимдер этнотанымдық концепті төңірегіне шоғырланады. Прецеденттік топонимдер әдетте прецеденттік мәтін мазмұнынан көрініс табатындығы айқындалып «прецеденттік мәтін» терминінің ғылыми айналымға енгізілгенін қарастыра отырып, осы тұрғыда зерттелген ғалымдар еңбектеріне тоқталады. Сонымен қатар адресат пен адресант арасында прецеденттік топонимнің мәдениетаралық коммуникацияда нәтижелі болуы тілдің вербалды кодын білуде ғана емес, лингвомәдени кодтарын, ережелерін біліп, меңгерумен сабақтастықта екендігі талқыланады. Этнограф-ғалым А.Сейдімбектің Ұлы Даланың тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда көркем мәтіндегі прецеденттік топонимдерді когнитивтік тұрғыдан талдаудың маңызы ерекше. Прецеденттік топонимдерді басқа да тілдік бірліктер тәрізді когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін көрсететін нысандар деп ұғатынымыз көрсетіледі. Сондай-ақ, ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* топонимдердегі прецеденттік сипаты – халықтың болмысы туралы, семиотикалық таңбалар мен мәтіндерде көрініс тапқан түсініктер жиынтығы, ғалам туралы ақпараттың, сөздердің жүйелі мәтіндерде белгілі бір тәртіпке келтірілген көрінісі екендігі қарастырылады.

Кілт сөздер: Концептосфера, прецеденттік топонимдер, семиотикалық жүйе, «Ұлы Дала», «кеңістік», репрезентация, дефинация, кодталған дүниетаным, вертикальды таным.

Кіріспе: Ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың прецеденттік сипатын қарастырғанда тілдік, дүниелік (тілдік емес), аялық білімдер жүйесіне мән бере отырып, мәдени код негізінде «мәдениленген» контекстке назар аудару керек. Ал, ұлттық когнитивтік базаның өзегін халық ұғымына тән қасиеттер құрайды. Ұлттық мәдени кеңістіктегі прецеденттік есімдер дегеніміз - ақпараттардың жиынтығы, олардың репрезентациялануы, кодталуы және трансформациялануы. Топонимдерді когнитивтік Ұлы Дала топонимдерін когнитивтік тұрғыдан қарастырғанда біріншіден, оның репрезентациясына (ішкі танымына) екіншіден, топонимдердің объективтік дүниеде танылуына, сонымен қатар атаудың дүниетанымдық түрлі мәдени құндылықтарының ұлттық формаларына мән береміз. «Тілдің осындай когнитивтік ерекшеліктері негізінде когнитивтік тізбектегі тәуелділік пен арақатынастарды орнату мәселелері «ақыл-ой (сана) - тіл - ішкі таным (репрезентация) - концептілеу (концептуализация) - категориялау - қабылдау» [1,3] сияқты айқындалады.

Осы тұрғыдан келгенде ұлттық мәдени кеңістіктегі топонимдердің прецеденттік

сипатын, терминін алғаш рет Ю.Н.Караулов 1986 жылы орыс тілі мен әдебиеті оқытушыларының VI халықаралық конгресінде ғылыми айналымға енгізген болатын. А.В.Суперанская орыс тілінде «*прецедентный*» ұғымының жоқ екендігін, есесіне «*безпрецедентный*» ұғымының кездесетіндігін мақаласында арнайы сөз етеді [2].

Прецеденттік терминді зерттеуші ғалымдар Ю.А.Сорокин, Д.Н. Караулов, жалқы есімдер негізінде қарастырған В.В.Красных, Е.Л.Березевич, Д.Б.Гудков, Г.Б.Мадиева, Е.Ә.Керімбаев, Қ.Қ.Рысберген т.б. ғалымдар жүйелі бірдей түсінік бермеген. Орыс ғалымдары прецеденттік феномендерге (ПФ): прецеденттік есімдерді (ПЕ), прецеденттік жағдаятты (ПЖ), прецеденттік мәтінді (ПМ), прецеденттік айтылымды (ПА), жатқызады [3,17]. Ал, орысша-қазақша сөздікте: «*Безпрецедентный- ая, -ое* теңдессіз, болып көрмеген, теңдесі жоқ» [4,51], деп аударылса, *прецедент термині*: «оқиға, өткен шақта орын алған үлгі боларлық, өнеге боларлық жағдай», [4,51], -деп берілген.

Теориялық талдау: Ұлтымыздың сандаған ғасырлар бойы қалыптасқан *Ұлы Дала* кеңістігінде ерекше орын алатын прецеденттік топонимикалық атаулар жетерлік. Мысалы, *Ұлытау, Жерұйық, Жетісу, Қазығұрт, Алғи, Әзіреттің Алатауы, Ерен қабырға, Сарыарқа, Отырар, Түркістан, Балқантау, Ұрым, Қырым, Итжеккен, Барсакелмес, Тәңірқазған т.б.*

Ұлттың тілдік концептосферасында прецеденттік топонимдер этнотанымдық концепті төңірегіне шоғырланады. Прецеденттік топонимдер әдетте прецеденттік мәтін мазмұнынан көрініс табады. Ю.Н.Караулов тілдік тұлға құрылымында прецеденттік мәтіндердің қызметін төмендегідей деңгейлерге бөліп қарастырады: 1) тілдік тұлға үшін танымдық және эмоционалдық тұрғыдан мәні бар болу керек; 2) жеке тілдік тұлғадан жоғары сипатқа ие болуы шарт, информация оған дейінгі адамдарға және өз замандастарына түсінікті болуға тиіс; 3) мәтін дискурсында бір емес, бірнеше дүркін жаңғырып отыратын мәтінге ден қою қажет [5,39]. Сонымен қатар адресат пен адресант арасында прецеденттік топонимнің мәдениетаралық коммуникацияда нәтижелі болуы тілдің вербалды кодын білуде ғана емес, лингвомәдени кодтарын, ережелерін біліп, меңгерумен сабақтастықта.

Прецеденттік топонимдер нақты халықтың тілдік білім, ғалам бейнесінде мәдени феномендік факт ретінде тіркеліп қалыптасады. Сонымен қатар бұл топонимдердің бойында кең аялық білім, энциклопедиялық тарихи ақпарат, мәдени код қатталған. Сонымен қатар коммуникация нәтижелі болу үшін екі жақ коммуниканттарынан жоғары тілдік құзыреттілікті қажет етеді. Өзге тілдік ортада *прецеденттік топонимдерді* аударғанда аудармашы мұндай прецеденттік феноменге дұрыстап түсініктеме бермесе, бұл тілдің өзге тілдік коммуникантқа мәдени коды ашылмай, түсініксіз күйде қалады.

Кеңістікті танып білудің тілдік немесе дүниелік бейнесі әр халықта әр түрлі болуы мүмкін. Кеңістікті тану - ұлттың салт-дәстүрімен, тәжірибесімен, айналысатын кәсібімен байланысты болмақ. Кейбір ғалымдар осы «кеңістік» концептісін эмбебап (универсальная) категория ретінде таниды. Мұндай «кеңістік», «уақыт» категорияларын сонау Аристотель жазбаларынан да көрініс тапқан. «Кеңістік» концептісінде жалпы адамзаттық дүниенің көрінісі шамалас болғанымен, ұлттық мәндегі ұғым әр халықтың тілінде өзінше бейнеленеді.

Ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланы* ұғыну ерекшеліктері этностың өмір салтымен және шаруашылық жүргізумен тікелей ажырамстықта тұр, осы дәстүр мен салттың, кәсіпшіліктің игерілуі ұлт тілінің топонимдік кеңістікті қалыптастырады, жүйелейді, құрылымдайды. Табиғаттық географиялық қоршаған орта өмірді қабылдаудың жүйелігі мен байланыстылығын, қазақтың *Ұлы Даласының* семиотикалық жүйесін қалыптастырады.

«Еуразия жапсарында керіліп жатқан *Ұлы Даланың* өзіндік терең тарихы бар. Ол тарих әрісі жұмыр жердің, берісі адамзат әулетінің шежірелі тарихымен шендесіп жатыр. Сол шежіреге ден қойғанда, жалпы адамзаттық дамудың ширағырақ ілгерілеуіне далалықтар ықпалының аз болмағаны байқалады» [6,12].

Осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің Ұлы Даланың тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда көркем мәтіндегі прецеденттік топонимдерді когнитивтік тұрғыдан талдауының маңызы ерекше. Автордың қазақ әлемі туралы этномәдени пайымдаулары нақты тарихи уақыттағы қазақ әлеуметтік тобының - тыныс-тіршілігінің топонимикалық энциклопедиясы бола отырып, сан алуан мәдени, тарихи, саяси-әлеуметтік деректер мен мәліметтерге бай. Прецеденттік топонимдерді басқа да тілдік бірліктер тәрізді когнитивтік модель қалыптастырушы таңба, ақиқат дүниенің көрінісін көрсететін нысандар деп ұғамыз. Сондықтан да *таным-мәдениет-тіл* тобының қағидаттары негізінде ғалым еңбектеріндегі этнотанымдық-мәдени мағынасы зор тілдік фактілер *прецеденттік топоним* құрылым тұрғысынан зерттелу мол маңыздылыққа ие.

Осыған орай А.Сейдімбек тарихи топонимдік кеңістікте реалды денотаты болған мынадай мәліметтерге мән береді: «Қазақстан мен Орта Азияны бұдан миллион жылдай бұрын тұрақ еткен ежелгі адамдардың айғағы қазір *Кіші Қаратаудың* солтүстік шығыс өңіріндегі *Шарбақты, Тәңірқазған, Ақкөл, Қазанған* деп аталатын жерлерден табылған. Ғалымдар мұны ежелгі палеолиттің белгісі ретінде шель-ашель дәуіріне жатқызады. Ежелгі палеолиттің адамдары *Орталық Қазақстан* өңірін, байтақ жатқан *Сарыарқаны* да тұрақ еткен. Оның археологиялық айғақтары *Қарағанды облысындағы Обалысай, Мұзбел, Талдысай, Жаман, Айбат, Қосмола, Қызылжар* деп аталатын жерлерден табылған» [6,13-14]. Бұл кездері *Ұлы Даланың* ұлттық мәдени кеңістігін *Жоңғар Алатауынан* бастап *Алтай, Саян* тауларына ұласқан мұз Оңтүстік, шығыс өңірін құрсап жатты. Батысында Оралдың мұз жалдары кескестеді. Сонда қазақтың *Ұлы Даласы* серпіле түрілген мұз құрсаудың ортасында көктем кезіндегі қары тесілген құба жон сияқты еді.

Ал мұз құрсаудан төгіле аққан *Обь, Ертіс, Есіл* өзендері *Сарыарқаны* шыр айналып, *Торғай* опаты арқылы *Арал* мен *Каспийге* құятын.

Тәжірибелік бөлім: Этнограф-ғалымның жоғарыдағы дискурсынан ұлттық мәдени кеңістіктегі адам санасындағы прецеденттік топонимның үзігін аңғарамыз. «Ұлттық мәдени кеңістіктің өзегін ұлттық когнитивтік база құрайды. Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттары мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымынан, болмыс тіршілігінің үзіктерінен тұрады деуге болады» [7,76]. Осымен қатысты *прецеденттік топонимдердегі мәдени код* деп ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* мәдениетін пайымдап, оны толығымен тануға себеп болатын қандай да бір түрде кодталған мәліметті түсінеміз.

Ағылшын энциклопедисі Алланның есептеуі бойынша ғылыми әдебиеттерде «дала» сөзінің елу төрт мағынасы бар көрінеді. Дүние жүзіндегі ең ірі дала Еуразия құрлығында - Хинган таулары мен Карпат тауларының арасында керіліп жатыр. Л.Н.Гумилев адамзат өркениетінде өзіндік лайықты орны бар көшпелілердің тербеліп өскен «тал бесігі» осынау *Ұлы Дала*, - деген болатын. «Бұл даланың ең енді тұсы бойлық бойынша мың шақырымнан астам байтақ алапқа ұласып жатыр. Табиғи қоршаған ортамен кіндіктес өмір салт қалыптарын, өзіндік дара бітімдегі шаруашылық-мәдени сүлесін орнықтырған салт атты көшпелілер өркениеттің кіндік жұрты – осы мекен» [6,86].

Этнограф - ғалым А.Сейдімбектің *Ұлы Дала* сөзінің қазақ тіліндегі коннотативтік, ассоциациялық өрісінің бай әрі оның мағынасының ауқымда екенін байқау қиын емес, оны перифериялық, ассоциативтік қабаттан көруге болады. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» дала лексемасының алуан түрлі номинацияларға негіз болған семантикалық өрісінің дефинициалық - тезаурустық қатарын байқауға болады. Ғалым - топонимист Қ.Қ.Рысбергген «дала, қазақ даласы концептісінің алгоритмдік - когнитивтік матрицасын» жасады [7,215-219]. Еңбекте *дала* лексемасына қатысты түрлі семантикалық сипаттағы 126 дефиницияны келтіре отырып, географияға, экологияға, топонимикаға, зоологияға, ботаникаға, әскери шаруашылық салаларына қатысты терминдік тіркестерді де дәлелді материалдармен қамтып отырған.

А.Сейдімбек өз еңбектерінде топонимиканың кеңістігін жасауда әрқашан өзіне таныс ақиқат мәдени этнологиялық кеңістіктегі ұғымдарға, ұлттық мәдени кеңістіктегі

бірліктерге, жалпы ұлттық атау жасау қағидаларына сүйеніп отырған. Сондықтан көркем мәтін кеңістігіндегі топонимдер ақиқат (реалды) кеңістіктегі бірліктер негізінде жасалған. Осы тұрғыдан алғанда этнограф – ғалымның ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Дала* атауы қазақ даласында топографиялық, мекен-жайлық тұрғыдан айқындалған, анық, өмірлік атаулармен тығыз байланыста, ұштастықта қарастырылған. Оған мына мәтіндегі дискурс дәлел бола алады. «Көшпелілер ұрпағы болу – бүгінгі кез келген этнос үшін мерей-мәртебе. Ал көшпелі өмір салттың кіндік мекені деген мәселеде, *Еуразияны* көктей өтіп жатқан *Ұлы Далаға*, оның табиғи-географиялық бітім-қасиетіне алдымен мән беру керек. *Еуразияны* көктей өтіп керіліп жатқан *Ұлы Даланың* ең енді тұсы - *Қазақ даласы*. Қазақ даласындағы далалық өңірдің ең енді тұсы - *Сарыарқа* - солтүстігі *Батыс Сібір* ойпатынан бастап, оңтүстігі *Балқаш-Алакөл* ойпатына дейінгі аралықта екі мың шақырымдай алыпты алып жатыр» [6,88].

Этнограф-ғалымның жоғарыда айтып отырған *Ұлы Дала* жүйесінде ұлттық мәдени өмірі мен шаруашылығы, болмысы мен психологиясы, дүние танымы туралы танымдық ақпараттар қоры бар. Тіліміздегі топонимдерге қатысты мәдени ақпараттарды ашу үшін мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* қойнауында сыр бүгіп жатқан прецеденттік есімдердің мәні зор. Когнитивтік (танымдық) егжей-тегжейін саралап ажырата зерттеудің басты мақсаты – ғалам жөнінде білім моделін құру және ғаламның лингвистикалық, сонымен қатар дүниелік бейнесін түсіндіру. Осыған сай А.Сейдімбектің қазақ әлемін этномәдени пайымдауда халықтың мәдениет пен өмірлік тәжірибені жетік меңгергендігін, ұлттық болмыс пен концептуалдық жүйе туралы тілдік бірліктерді өз бойына терең жинақтағанын аңғару қиын емес.

Нәтижелер мен талқылау: Прецеденттік зерттеудің объектісі ретінде алынып отырған А. Сейдімбектің *Ұлы Дала* топонимдері жартылай отырықшы және көшпелі мәдениеттің көнеден келе жатқан тарихи болмысы іспетті. Дешті-Қыпшақтың мал өсірген сахарасы мен Орта Азияның егін еккен жазирасы аралығында орын тепкен *Ұлы Дала* территориясындағы түрлі ұлттар мен ұлыстар, малшылар мен егіншілер мәдени, саяси жақтан қоян-қолтық араласқан көшпелі мәдениет пен жартылай көшпелі мәдениеттің мекені болады. Жоғарыдағы тарихи негіздемеге сүйене отырып олар «неге» деген танымдық сұрақтар қойып этностың ішкі құрылымын толықтыра түседі. «Негеосы уақытқа дейін Шығысында Сарыөзен (Хуанхэ), батысында Жерорта теңізі – осынау байтақ аралықтағы түркі тілінде сөйлейтін отыз шақты халық бірін-бірі аудармасыз түсінеді? Осынау отыз шақты халықтың Түркі Қағанатынан (VI-VIII ғ.ғ.) кейін басының бірікпегені белгілі ғой. Сонда осы халықтар мың жарым жыл оқшаулықты бастан кеше отырып, этникалық тек-тестігін тілінде, дәстүрінде, наным-сенімінде, символдық (нысандық) белгілерін де сақтап қалу үшін Түркі Қағанатының арғы жағында қанша уақыт тұтастықта ғұмыр кешу керек еді? Немесе топонимдерге ден қойып көруге болады. Неге жаңаша жыл санауға дейін Еуразияның батысындағы *Кипир* аралы «*Алаш*» деп, шығысындағы «*Тибет*» алабы «*Түбіт*» деп аталады? Неге Кавказ төңірегіндегі үш өзен бірдей «*Қазақ*» деп аталса, Қазақ даласында «*Аспара*» (Аспарух) деген тау мен өзен кездеседі. «Қазақ» демекші, Тубаның өлкетану музейінде тұрған сынтастағы «*Қазақ қызы*» деген рун жазуында не мән бар? Неге парсының ұлы ақыны Фирдауси туындысында, *Ұрым* (Византия) императоры Константин Торфи-родный жазбасында (X ғ.), Шыңғыс ханның «*Күпия шежіресінде*» (XIII ғ.), Орыс жылнамасында (968 ж.) «қазақ», «қазахия», «қазақы арба», «косог» деген этнонимді көрсек те көрмеген боламыз. Неге біздің жыл санауымызға дейінгі II ғасырда белгілі болған үйсін, қаңлы руларын бүгінгі үйсін, қаңлылармен жан-жақты шендестіріп зерттеп көрмеске? Неге *Байкал* төңірегінде, *Монғолия* жерінде «*Беріш*», «*Шеркеш*», «*Алшын*», «*Кете*», «*Арғын*» деп аталатын өзен-көлдер бар? Тіптен, қазақтың әйгілі «*Мұңлы-Зарлық*» қисасын *Байкал* маңындағы халықтар бүгінгі таңда айтпаса да, сол өңірдегі екі шыңның *Мұңлы*, *Зарлық* деп аталуы қалай? [6,8-9].

Жоғарыдағы мәтіннен топонимдердің вербалдануы арқылы ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* репрезентацияланғанын байқауға болады.

Жалпы алғанда А. Сейдімбек шығармаларында мәдени тұрғыдан кодталған қазақ халқының дүниетанымы мен болмысының сырлары сақталған. көпелі қазақ халқының бітім болмысы табиғатпен тамырлас екендігі белгілі. Мәселенің мәні халық санасында, олардың таным-түсінігінде уақыт пен кеңістік кодының тұтасып жатқанын айғақтайтын мәселелермен шектелмейді, тілдік код пен мәдени кодтың мазмұн межесі мен тұрпат межесіндегі сәйкестік заңдылықтарын ажыратып тұжырым жасаумен өлшенеді.

Кеңес Одағының ғалымдары Ұлы Даланың тарихын, сол кеңістікте орналасқан топонимикалық атауларын бөлшектеп қарастыруды жөн деп тапты. Себебі біртұтас түркі халықтардың сабақтастығын көрсетпей ұстау саясаты жүргізілді. Әрине мұндай қарау әрі әділетсіз сүрлеу жол көшпелілер әлемін, олардың шыншыл қалпын танып-білуге кедергі жасап қана қоймай, тарихтың объективті ақиқатын түсінуге кедергі жасады. Осы тұрғыдан келгенде ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі фактордың бірі – ұлттық мәдени кеңістіктегі даланың прецеденттік сипаты.

Профессор Р.Сыздық «Сөзкүдіреті» еңбегінде: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да, бұрын да, қазірде туған жердің, қасиетті Отанның символы» [8,190], деп көрсетеді. Ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Дала* ұғымы «ата-мекен», «ата-қоныс», «жұрт» ұғымдарымен де тікелей байланысты. Дала-туған жер, ата-мекен, ата-қоныс, жұрт, ел. Ата-мекен, ата-қоныс, туған ел ұғымдары қазақ дүниетанымында әдетте елдің, жердің топонимдерімен байланысты болып келетініне А.Сейдімбек этномәдени тұрғыдан пайымдаулар жасады.

Қ.Қ.Рысберггеннің пікіріне назар аударсақ, «Дала» концептісі параметрлік сипатына орай «кеңістік» концептісінің құрылымындағы этномәдени мазмұнға мейлінше бай подконцепті ретінде ұғынылады. [7,217]. Жалпы топонимикалық зерттеулерде «ұлттық мәдени кеңістіктегі *дала*» концептісі горизонтальды танымда *оң, сол, шығыс, батыс*-дүниенің төрт бұрышы деп танылса, вертикальды танымда жоғары, төмен, аспан, жер асты-жоғарыдан төменге қарай бағытталған қалыпта репрезенттелген.

«Көне ұйғыр жазбаларында «бұлың» терминімен қатар *жунақ* («жақ, тұс, бағыт») термині де дүниенің жақтарын белгілеуге пайдаланған. Ышбара қаған өзінің хаттарының бірінде «төрт теңіз» деген тіркесті қолданған, төрт теңіз адам мекендейтін жер кеңістігінің сыртында жатыр, яғни ғаламның абсолют шегі де осы төрт теңіз. Теңіз ғаламның шеті болып түсінілген. Ғаламның кіндігі болып қасиетті «Өтүкен жері» (түркілер мекендеген, түркіқағандарының ордасы тұрған осы кіндіктен түркілер «алға», «артқа», «оңға», «солға» қарай жорыққа шығып, «дүниенің төрт бұрышын» бағындырған» [9,149]. Ал қазақ халқы болса, төрт бұрышты жердің, ұлттық мәдени кеңістіктегі Ұлы Даланың атауы ретінде *«шартарап»*, *«төрткүл»* сөздерін қолданған.

Шартарап – қазақ тіліне парсы тілінен (мұсылман дәуірінде) ауысқан сөз, мұндағы «шар» - «төрт», «тарап» - «бағыт», «жақ» яғни «төрт бағыт» дегенді білдіреді.

Төрткүл - Қазақстанның барлық аймақтарында кездесетін топоним, әсіресе Жібек Жолы сүрлеуіндегі сақталған бекініс. Бүгінгі қазақ тілінде кеңінен қолданылатын сөз, бірақ көпшілік (ономаст ғалымдар болмаса) осы сөздің нендей мағына беретідігін біле бермейді.

Түркі тұқымдас халықтардың төл сөзі – төрткүл, ол да «төрт бұрыш» дегенді білдіреді, өйткені «күл» сөзінің бір мағынасы бұрыш немесе шеті. Нағыз этнос болып қалыптасқан елдің өмір салтынан бастап, өзіндік ішкі дүниесінің тұтас кейпіне, тұла бойына дейін төлтума, меншікті осындай ерекшеліктерімен дараланады.

Қорытынды: Ұлттық мәдени кеңістіктегі *Ұлы Даланың* топонимдердегі прецеденттік сипаты - халықтың болмысы туралы, семиотикалық таңбалар мен мәтіндерде бейнеленген түсініктер жиынтығы, бүкіл жер жүзі, әлем туралы берілетін деректің, сөздердің жүйелі мәтіндерде белгілі бір ретке, жөнге келтірілген көрінісі. Осы көзқрасты негізге алған этнограф-ғалым халық болмысының өткенін, бүгінін және болашағын біртұтас құбылыс ретінде *«ұзақ сонар»*, *«келте сонар»*, *«қан сонар»* тұрғысынан философиялық ой тую арқылы шындықтың шоқтығына қол жеткізген. Сонымен Ұлы Дала

халқын біртұтас феномен ретінде қарастыра отырып, оның шынайы болмыс-бітімін сол тұтас қалпында қарастыру арқылы таныған.

Осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А.Сейдімбектің этнографиялық еңбектерінде *Ұлы Даланың* топонимикалық бейнесінде белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән түсініктер мен білімдер кешені этноста көрініс тауып сақталған. Айтар ойдың орамын кейде бейнелі сөз, бедерлі теңеу арқылы жеткізіп отырған. Зерттеуші ғалымның сөз сиқырын, кокемдік әлемін тану үшін оның шығармашылық тілін қазіргі лингвистикада белсенді дамып келе жатқан когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану психоллингвистика бағыттарымен кешенді сипатта қарастыру - көкейтесті мәселе.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кравченко А.В. Язык и восприятие // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Иркутск, 1996. С.34-41.
2. Суперанская А.В. Прецедентные ситуации, фразы, имена // Статья получена от автора по e-mail.ru 2008.
3. Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь. Вып.1. И.С.Брилева, Н.П.Вольская, Д.Б. Гудков, И.В.Захаренко, В.В.Красных, М.:Гнозис, 2004.- 605с.
4. Русско-казахский словарь Алматы: Дайк-Пресс, 2005.809 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. 209с.
6. Сейдімбек А.Шығармалары. Алты томдық.Т.2.Қазақ әлемі: Этномәдени пайымдау Астана.: фолиант, 2010. 816 б.
7. Рысбергген Қ.ҚҰлттықономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. Алматы: Дайк-Пресс, 2011. 328 б.
8. Сыздық Р. Сөз құдреті. Алматы: Санат,1997. 224 б.
9. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Бірінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс; 2004, 407 б.

Аннотация: В статье акцентирован прецедентный характер Великой Степи в национально-культурном пространстве с акцентом на систему языковых, мирских (неязыковых), фоновых знаний, акцентирован контекст, «окультуренный» на основе культурного кода, когнитивно рассмотрены топонимы Великой Степи, в языковой концептосфере нации прецедентные топонимы концентрируются вокруг этнонимического концепта. Установив, что прецедентные топонимы обычно находят отражение в содержании прецедентного текста, рассматривая введение в научный оборот термина «прецедентный текст», останавливаются на работах ученых, исследованных в этом контексте. При этом между адресатом и адресантом обсуждается, является ли продуктивность прецедентного топонима в межкультурной коммуникации не только в знании вербального кода языка, но и в преемственности со знанием и усвоением лингвокультурных кодов, правил. Особое значение имеет когнитивный анализ прецедентных топонимов в художественном тексте при всестороннем рассмотрении языкового образа Великой Степи ученого-этнографа А. Сейдимбека. Показано, что прецедентные топонимы, как и другие языковые единицы, понимаются как когнитивные моделирующие символы, объекты, отражающие отражение действительности. Также рассматривается прецедентный характер Великой Степи в народно – культурном пространстве в топонимах-совокупность представлений о бытии народа, выраженных в семиотических символах и текстах, представление информации о Вселенной, слов в систематических текстах в определенном порядке.

Ключевые слова: Концептосфера, прецедентные топонимы, семиотическая система, «Великая Степь», «пространство», репрезентация, дефиниция, кодированное мировоззрение, вертикальное познание.

Abstract: The article focuses on the precedential nature of the Great Prairie in the national-cultural space with an emphasis on the system of linguistic, secular (non-linguistic), background knowledge, emphasize the context, «cultivated» on the basis of the cultural code, cognitively considers the toponyms of the Great Prairie, in the linguistic concept sphere of the nation, precedential toponyms are concentrated around the ethnonymic concept. Having established that precedential toponyms are usually reflected in

the content of the precedential text, considering the introduction of the term «precedential text» into scientific circulation, they dwell on the works of scientists studied in this context. At the same time, it is discussed between the addressee and the sender whether the productivity of the precedent toponym in intercultural communication is not only in the knowledge of the verbal code of the language, but also in continuity with the knowledge and assimilation of linguocultural codes and rules. Of particular importance is the cognitive analysis of precedent toponyms in a literary text with a comprehensive examination of the linguistic image of the Great Prairie by the ethnographer A. Seydimbek. It is shown that precedent toponyms, like other linguistic units, are understood as cognitive modeling symbols, objects that reflect the reflection of reality. The precedent nature of the Great Prairie in the folk-cultural space in toponyms is also considered - a set of ideas about the existence of the people, expressed in semiotic symbols and texts, the presentation of information about the Universe, words in systematic texts in a certain order.

Keywords: Conceptosphere, precedential toponyms, semiotic system, «Uly Dala», «space», representation, definition, coded worldview, vertical cognition